

УДК 371.4
DOI 10.58649/1694-5344-2025-2-21-27

АДЫЛБЕК КЫЗЫ Г., НАЗАРБЕКОВА Б.Ж., МУНАРБЕК КЫЗЫ А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
АДЫЛБЕК КЫЗЫ Г., НАЗАРБЕКОВА Б.Ж., МУНАРБЕК КЫЗЫ А.
КНУ имени Ж. Баласагына
ADYLBEK KYZY G., NAZARBEKOVA B.ZH., MUNARBEK KYZY A.
KNU J. Balasagyn

КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАКТАГЫ БАЛДАРДА СТРЕССТИК КЫРДААЛ ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮШТӨРҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАКТАН ТАЛДОО

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СТРЕССОВОЙ СИТУАЦИИ И ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ
МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

**THEORETICAL ANALYSIS OF THE STRESSFUL SITUATION
AND ITS MANIFESTATIONS IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кенже мектеп курагындагы балдардын мектептеги стресстик кырдаалдарынын келип чыгуу себептери, алардын психологиялык жана педагогикалык жактан негизги көрүнүштөрү талдоого алынган. Изилдөө мектепке кабыл алуу жана окутуунун баштапкы этабы баланын турмушунда олуттуу өзгөрүүлөргө алып келип, анын эмоционалдык абалына таасир этерин көрсөтөт. Баланын жаңы социалдык чөйрөгө көнүү процессинде, өзгөчө биринчи класстагы адаптация мезгилинде, эмоционалдык стресс, мектепке болгон коркуу сезими жана өзүн-өзү баалоонун төмөндөшү байкалышы мүмкүн. Макалада стресстин негизги факторлору катары ата-энелердин жана мугалимдердин жогорку талаптары, окуу процессиндеги катуу баалоо системасы, мугалимдин окуучуга карата адилетсиз мамилеси жана социалдык чөйрөдөгү карама-каршылыктар көрсөтүлөт. Ошондой эле, балдардын стресстик абалынын психосоматикалык көрүнүштөрү ("мектеп неврозу", "мектеп фобиясы") жана алардын жүрүм-турумуна тийгизген таасири талданат. Изилдөө кенже мектеп курагындагы балдардын стресстик абалдары убактылуу жана психологиялык-педагогикалык колдоо менен жөнгө салынарын баса белгилейт. Ошондуктан, окуучулардын психикалык жыргалчылыгын камсыз кылуу үчүн мектеп чөйрөсүндө гумандуулукка негизделген мамиле, баланын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу жана психологиялык адаптация механизмдерин иштеп чыгуу сунушталат.

Аннотация: В данной статье анализируются причины возникновения школьных стрессовых ситуаций у детей младшего школьного возраста, их основные проявления с психологической и педагогической точек зрения. Исследование показывает, что прием в школу и начальный этап обучения могут привести к значительным изменениям в жизни ребенка и повлиять на его эмоциональное состояние. В процессе адаптации ребенка к новой социальной среде, особенно в период адаптации в первом классе, может наблюдаться эмоциональный стресс, страх перед школой и снижение самооценки. В статье в качестве основных факторов стресса рассматриваются высокие требования родителей и учителей, строгая система оценок в процессе обучения, несправедливое отношение учителя к ученику и конфликты в социальной сфере. Также анализируются психосоматические проявления стрессовых состояний детей ("школьный невроз", "школьная фобия") и их влияние на поведение. В исследовании подчеркивается, что стрессовые ситуации у детей младшего школьного возраста являются временными и регулируются психолого-педагогической поддержкой. Поэтому для обеспечения психического благополучия учащихся рекомендуется гуманный подход в школьной среде, учет индивидуальных особенностей ребенка и разработка механизмов психологической адаптации.

Abstract: This article analyzes the causes of school stressful situations in primary school children, their main manifestations from a psychological and pedagogical point of view. The study shows that admission to school and the initial stage of education can lead to significant changes in a child's life and affect his emotional state. In the process of a child's adaptation to a new social environment, especially during the period of adaptation in the first grade, emotional stress, fear of school, and a decrease in self-

esteem may occur. The article considers the high demands of parents and teachers, the strict assessment system in the learning process, the unfair attitude of the teacher towards the student and conflicts in the social sphere as the main stress factors. The psychosomatic manifestations of children's stress conditions ("school neurosis", "school phobia") and their influence on behavior are also analyzed. The study emphasizes that stressful situations in primary school children are temporary and are regulated by psychological and pedagogical support. Therefore, to ensure the mental well-being of students, a humane approach is recommended in the school environment, taking into account the individual characteristics of the child and developing mechanisms for psychological adaptation.

Негизги сөздөр: кенже мектеп курагы; стресстик кырдаал; адаптация мезгили; эмоционалдык стресс; мектеп фобиясы; мектеп неврозу; психологиялык-педагогикалык колдоо; окуучунун ички позициясы.

Ключевые слова: младший школьный возраст; стрессовая ситуация; период адаптации; эмоциональный стресс; школьная фобия; школьный невроз; психолого-педагогическая поддержка; внутренняя позиция ученика.

Keywords: primary school age; stressful situation; period of adaptation; emotional stress; school phobia; school neurosis; psychological and pedagogical support; inner position of the student.

Мектепке кабыл алуу жана окутуунун баштапкы мезгили баланын жашоо-турмушунун жана иш-аракеттеринин багытын өзгөртүүгө түрткү берет. Кенже мектеп курагы – анын психикалык өнүгүүсүндөгү өзгөчө мезгил. Кенже мектептин инсанды өнүктүрүүдөгү маанилүү ролу жөнүндө классиктердин жана азыркы изилдөөчүлөрдүн психология жана педагогика жаатындагы эмгектеринде көп айтылган [10; 13; 15; 16].

Баланы мектепте окутуунун башталышы эң маанилүү инсандык жаңылануунун – окуучунун ички позициясынын пайда болушу менен байланышкан [2]. Ички позиция баланын окууга болгон багытын, мектепке болгон эмоционалдык – оң мамилесин, "жакшы окуучунун" үлгүсүнө дал келүүнү аныктайт. Окуучунун позициясын чагылдырган баланын маанилүү муктаждыктары канааттандырылбаган жагдайларда, ал, эреже катары, туруктуу эмоционалдык кемчиликти башынан өткөрөт, ал мектепте системалуу ийгиликсиздикти, педагогдор жана классташтар тарабынан өзүнө карата терс мамилени, мектептен коркууну, ага барууну каалабоону алдын ала билүүдө көрүнөт.

Мектептеги – бул баланын эмоционалдык кемчилигин көрсөтүүнүн бир түрү. Ал толкундануу, окуу кырдаалында, класста, өзүнө карата терс мамилени күтүү, мугалимдердин, теңтуштарынын терс баа берүүсү менен чагылдырылат. Бала ар дайым өзүнүн адекватсыздыгын, кемчилдигин сезет, өзүнүн жүрүм-турумунун, чечимдеринин тууралыгына ишенбейт [14, 176-б.].

Окуучулардын мектептеги стресстик деңгээли балдардын мектепке кирүү мезгилине

мүнөздүү. Биринчи класстагы адаптация мезгили жалпысынан бир айдан үч айга чейин созулат. Андан кийин, адатта, абал өзгөрөт: баланын эмоционалдык жыргалчылыгы жана өзүн-өзү сыйлоо сезими турукташат. Биринчи класстарда мектептеги стресстик кырдаалдын ар кандай формалары менен ооруган балдар азыркы учурда – 30-35% га чейин [17, 137-б.].

Белгилүү болгондой, негизинен мектептерде бул окуу мезгилинде балдарга баа коюлбайт, бул стресстик кырдаалды азайтууга салым кошушу керек. Бирок чындыгында андай эмес. Баланын мектеп жашоосунун ар кандай аспектилерине болгон терс сезимдери, стресстик абалы өтө күчтүү жана туруктуу болуп калышы мүмкүн. Адистер мындай эмоционалдык абалды башкача аныкташат. "Мектеп неврозу" термини мектеп окуучусунда "себепсиз" кусуу, ысытма, баш оору, эреже катары эртең менен мектепке чогулуш керек болгондо колдонулат. Каникул учурунда мындай көрүнүштөр жокко эсе.

"Мектеп фобиясы" мектепке баруудан коркуунун өзгөчө түрүн аныктайт. Ал дененин белгилери менен коштолбошу мүмкүн, бирок медициналык же психотерапиялык жардамды талап кылат. Мектептеги стресстик абал эмоционалдык жетишсиздиктин салыштырмалуу "жумшак" түрү. Бирок ал бир топ олуттуу формага айланып кетиши мүмкүн же инсандык касиет катары бекемделиши мүмкүн [12, 234-б.].

Психологдоркенже мектеп курактагы балдарда стресстик кырдаалдын пайда болуусунун ар кандай себептерин аныкташкан.

Биринчиден, окуучунун табигый нейробиологиялык уюм менен аныкталышы мүмкүн. Ошондой эле, бала үчүн ата-энелер

өзгөчө тарбиянын жогорулатылган талаптарын коюшу мүмкүн (баары "мыкты" гана жасалышы керек). Окуучулардын белгилүү бир категориясында коркуу сезими жана мектепке барууну каалабоо окуу тутумунан жана мугалимдин аларга карата адилетсиз же орунсуз жүрүм-турумунан келип чыгат. Ошол эле учурда, мындай окуучулардын арасында ар кандай деңгээлдеги жетишкендиктери бар балдар бар.

Белгилүү орус психологу А.М. Прихожан мектептеги стресстик абалдагы балдардын өзгөчөлүктөрүнүн ичинен төмөнкүлөрдү белгилейт:

- окутуунун жетишээрлик жогорку деңгээли, мында мугалим мындай баланы окууга жөндөмсүз же жетишсиз деп эсептейт;

- мындай мектеп окуучулары иште негизги тапшырманы бөлүүдө кыйынчылыктарга туш болушат, ага көңүл бура алышпайт, ошол эле учурда тапшырманын бардык элементтерин көзөмөлдөөгө аракет кылышат;

- эгерде тапшырманы дароо аткара албаса, стресстик абалдагы бала кийинки аракеттерин токтотот. Ал ийгиликсиздикти конкреттүү маселени чече албагандыгы менен эмес, өзүнүн кеңири спектринин жоктугу менен түшүндүрөт;

- класста мындай окуучулардын жүрүм-туруму карама-каршы сезилиши мүмкүн: кээ бир учурларда алар суроолорго туура жооп беришет, башка учурларда унчукпай же туш келди жооп беришет, анын ичинде күлкүлүү жооптор; кээде чаташып, жарылып, кызарып, жаңсап, кээде араң угулат жана бул алардын сабакты канчалык жакшы билгенине байланыштуу эмес;

- стресстик абалдагы окуучуну көрсөткөндө таң калыштуу жүрүм-турум катасы күчөп кетиши мүмкүн, мындай кырдаалда бала керектүү багытын жоготуп алгандай, өзүн кандай алып жүрүү керектигин түшүнө албай калат [9, 78-б.].

Бул жүрүм-турум стресстик абалдагы биринчи класстын окуучуларында болушу мүмкүн экенин баса белгилейт. Албетте, мектептеги стресстик кырдаал балдардын мектепте окуп жаткан башка курагына дагы мүнөздүү. Ал баалоо, контролдоо жана экзамендерден коркуу жана башкалар менен болгон мамилесинде көрүнүшү мүмкүн [9, 116-б.].

Кенже мектеп курагындагы балдарда стресстик кырдаалдын пайда болушу жана себептери жөнүндө кененирээк

өзгөчөлүктөрүн кароону талап кылат. Жогоруда айтылгандай, стресстик кырдаалдын себеби үй-бүлөдөгү конфликттик мамилелер болушу мүмкүн. Жалпысынан алганда, стресстик абалдын себеби баланын ишеним сезимин бузган бардык нерсе болушу мүмкүн, анын катарын ата-энеси менен болгон мамилесинде ишенимдүүлүгү да болушу мүмкүн. Эгерде үй-бүлөдө ата-эненин ортосунда чыр-чатак чыкса, анда бала көп учурда чыр-чатактын ар бир тарабына (ата-энесине) боору ооруйт, баарын жүрөгүнө жакын кабыл алат. Мындай учурда анын стресстик абалы үчүн бардык шарттар түзүлөт. Ошентип, үй-бүлө кенже окуучуларга стресстик кырдаалдын булагы болушу мүмкүн. Андан ары, үй-бүлөнүн түйшүктө ролу кыйла азаят; ошол эле учурда мектептин ролу кыйла жогорулайт [6, 46-б.].

Баланын стресстик абалда болуусунун себеби социалдык мамилелердин өзгөрүшү болушу мүмкүн, бул ага көп учурда оор кыйынчылыктарды жаратат.

Баланын социалдык абалынын бузулушу стресстик абалын аныктоочу бир катар себептерден улам аныкталат. А.М. Прихожан стресстик кырдаалдын айкын курактык өзгөчөлүгүн баса белгилеп, ар бир курактык этап белгилүү бир аймактар менен мүнөздөлөрүн баса белгилейт, алар туруктуу инсандык касиет катары чыныгы коркунучтун же тынчсыздануунун болушуна карабастан көпчүлүк балдардын стресстик абалынын өсүшүн активдештирет. Бул жашка байланыштуу стресстик кырдаал эң маанилүү социогендик муктаждыктардын натыйжасы. Баланын стресстик кырдаалга көбүрөөк кабылышы айланадагы адамдардын эмоционалдык абалына көбүрөөк көз каранды болууга алып келет [9, 121-б.].

Стресстик кырдаалдын пайда болушу жана өнүктүрүү боюнча олуттуу мааниси учурдагы стандарттарга баланын инсандык калыптанышына ылайык келет. Чет өлкөлүк изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн натыйжасында стресстик кырдаалдагы балдар көп учурда өзүн төмөн баалоо жана дооматтардын жогорулатылган деңгээли менен мүнөздөлөөрү аныкталган [4, 176-б.].

Бала башкалардын өзүнө карата кастык же кайдыгер мамилесин сезип, тынчсызданууну сезип, башка адамдарга карата жүрүм-турумдун жана мамиленин белгилүү бир схемасын иштеп чыгат. Ал каардуу, агрессивдүү, интроверт болуп калат же сүйүүнүн жоктугун толтуруу үчүн

башкалардын үстүнөн бийлик табууга аракет кылат. Бирок, мындай жүрүм-турум ийгиликке алып келбейт, тескерисинче, чыр-чатакты күчөтүп, алсыздыкты жана коркуу сезимин күчөтөт.

Ар бир адам ар дайым адамдар менен баарлашууга умтулат жана адамдар аралык ишенимдүүлүккө муктаж. Эгерде бала жакын адамдарынын достошпогондугуна, көңүл бурбагандыгына, бөтөнчөлүгүнө туш болсо, анда бул анын стресстик кырдаалын жаратат жана нормалдуу өнүгүүсүнө тоскоол болот.

Балада деструктивдүү жүрүм-турум жана адамдарга карата мамиле пайда болот. Ал ачууланып, агрессивдүү же тартынчаак болуп калат, каалаганын кылуудан коркуп, ийгиликсиздикти алдын ала көрөт жана тил албастыгын көрсөтөт. Салливан бул феноменди «душмандык трансформация» деп атайт, анын булагы-байланыштын бузулушунан улам пайда болгон стресстик кырдаал [5, 306-6.].

Стресстик кырдаалдын күчөгөн абалы баланын туура эмес чөйрөгө киришине түрткү берүүчү фактор болуп саналат. Бир жагынан, кырдаалдык эмоционалдык абал катары көп учурда пайдалуу, анткени балдардын окуу ишмердүүлүгүн стимулдаштырышы мүмкүн [8]. Бирок, эгерде анын деңгээли баланын жеке өзгөчөлүктөрүнө жана психофизиологиялык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша белгилүү бир чектен ашып кетсе, анда мындай эмоционалдык абал окуу ишин толугу менен бузушу мүмкүн. Баланын мүмкүнчүлүктөрү менен ага коюлуучу талаптардын ортосунда дайыма карама-каршылыктар болгондо, бала дайыма бактысыз болуп, ал башынан өткөргөн убактылуу кыйынчылыктар чоңдорду кыжырдантат, анда тынчсыздануу, чыңалуу, өзүнө ишенбөөчүлүк сезими өсөт. Ушундай эле кырдаал чоңдордун балага болгон карама-каршылыктуу же кайдыгер мамилесинде, же бала жетиштүү деңгээлде ийгиликтүү окуп жаткан учурда, бирок чоңдор андан көп нерсени күтүп, ага карата ашыкча жана реалдуу эмес талаптарды коюшу мүмкүн. Мугалимдердин жана ата-энелердин балага дайыма нааразы болушунда жогорку стресстик кырдаал туруктуулукка ээ болот, балада өзүнө ишенбестик пайда болот, окуудагы жетишкендиктер төмөндөйт жана жетишпегендиктер бекемделет. Эгерде мындай кырдаалдык эмоционалдык абал бекемделсе, анда ал баланын жеке стресстик кырдаалын калыптандырууга алып келиши мүмкүн, ал андан ары анын мүнөзүнүн

акцентуациясынын курчушунун жана невротикалык абалдардын өнүгүшүнүн фактору болушу мүмкүн [18].

Окумуштуулар мектепке чейинки жана кенже мектеп курактагы балдар кыздарга караганда көбүрөөк стресстик кырдаалда болушун белгилешет. Аларда т.к. кеңештер, энурез сыяктуу невротикалык көрүнүштөр көп кездешет. Берилген куракта алар жагымсыз психологиялык факторлордун таасирине сезимтал болушат, натыйжада невроздун ар кандай түрлөрү пайда болот. 9-11 жашында эки жыныста тең тажрыйбанын интенсивдүүлүгү төмөндөйт, ал эми 12 жаштан кийин кыздардын жалпы стресстик абалынын деңгээли жогорулайт, ал эми эркек балдарда бир аз төмөндөйт [3, 110-6.].

Стресстик кырдаалдагы балдар көп учурда жөнөкөй жыйынтыкка келишет - эч нерседен коркпоо үчүн, алар менен корккондой мамиле кылышы керек. Э. Берн белгилегендей, алар стресстик абалын башкаларга жеткирүүгө аракет кылышат [1, 55-6.]. Ошондуктан, агрессивдүү жүрүм-турум көбүнчө жеке стресстик абалын жашыруунун бир түрү болуп саналат.

Стресстик кырдаалдагы бир жалпы натыйжасы пассивдүү жүрүм-турум, летаргия, апатия жана демилгенин жоктугу. Ошентип, карама-каршы умтулуулардын ортосундагы чыр-чатактар ар кандай умтулуулардан баш тартуу аркылуу чечилет.

Стресстик кырдаалдагы балдар өзгөчө сезимталдык, шектенүү жана таасирленүүчүлүк менен мүнөздөлөт. Ошондой эле, мындай балдар көп учурда өзүн-өзү төмөн баалашат, ошондуктан алар айланасындагы адамдардан кыйынчылык күтүшөт. Бул ата-энелери аларга мүмкүн эмес милдеттерди коюп, балдарынын колунан келбеген нерселерди талап кылган балдарга мүнөздүү. Эгер ийгиликсиз болсо, алар жазаланат "басынтылат" ("сен эч нерсе кыла албайсың!"). Стресстик кырдаал менен мүнөздөлгөн балдар өз ийгиликсиздиктерин өтө сезгич келишет, аларды катуу башынан өткөрүшөт жана кыйынчылыктарды туудурган иштерден баш тартууга даяр болушат.

Мындай балдардын жүрүм-туруму класста жана сабактан тышкаркы мезгилде ачык-айкын айырмаланат. Мисалы, жигердүү, ачык-айрым жана стихиялуу балдар. Мугалимдер суроолорго акырын жана күңүрт үн менен жооп беришет, атүгүл кеңештене башташы мүмкүн. Алардын сүйлөө речиси өтө тез жана шашылыш, же жай жана оор болушу

мүмкүн. Көбүнчө мотор толкундануусу пайда болот: бала колу менен кийим менен скрипка кылат, бир нерсени манипуляциялайт.

Стресстик кырдаалдагы балдар невротикалык мүнөздөгү жаман адаттарга жакын: алар тырмактарын тиштеп, манжаларын соруп, чачтарын жулуп алышат. Өз денеси менен мындай манипуляциялар алардын эмоционалдык чыңалуусун азайтат, тынчтандырат.

Баланын стресстик абалы чоңдор менен баланын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн өзгөчөлүктөрүнөн да келип чыгышы мүмкүн: баарлашуунун авторитардык стилинин басымдуулугу же талаптар менен баалардын ыраатсыздыгы. Эки учурда тең чоңдордун талаптарын аткарбай, аларга «ыраазы» болбой, катуу чек араны бузуп кетүү коркунучунан улам бала дайыма чыңалууда болот [10, 17-б.].

Окутуунун стили мектеп түйшүгүн арттырган факторлордун бири болуп саналат. Мугалимдин авторитардык позициясы (катуу, орой тон, шылдыңдоо, окуучуларды сыйлабоо) стресстик кырдаалдагы балдар үчүн катастрофалык жагдай.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн жана баарлашуунун мындай стили төмөнкү класстарда мектептин стресстик кырдаалын шарттайт. Мугалимдин кемсинткен сөздөрү, кыйкырыктары жана жактырбагандары ансыз да “стресстик кырдаалды” баштан кечирип жаткан өзгөчө аялуу балдар үчүн өтө оор. Авторитеттүү инсандын (мугалимдин) мындай жүрүм-туруму баланын жеңилүү позициясын бекемдеп, алар үчүн азаптуу окуяларды алып келет. Белгилей кетчү нерсе, стресстик кырдаалдагы балдар, адатта, өздөрүнүн жетишкендиктери, ийгилиги, мактоолору жана колдоосу менен мотивацияланат. Болбосо бала өзүнө оңой болгон нерсени да жакшы жасоо мүмкүнчүлүгүнөн ажырап, активдүүлүгү кескин начарлайт. Бирок, муну изилдеп жаткан балдардын тобуна гана байланыштырууга болбойт.

Мугалим койгон катуу чектер жана чектөөлөр стресстик кырдаалдагы балдарга терс таасирин тийгизет. Бул оюндарда, иш-аракеттерде жана башкаларда стихиялуу активдүүлүктү чектөө; балдардын сабактарындагы ыраатсыздыгын чектөө. Чектөөлөр ошондой эле балдардын сезимдерин билдирүүнү үзгүлтүккө учуратууну камтыйт. Демек, кандайдыр бир иш-аракет учурунда балада эмоциялар пайда болсо, аларды сыртка чыгаруу керек, муну авторитардык мугалим алдын алса болот.

Мындай педагог тарабынан колдонулуучу дисциплинардык чаралар, эреже катары, сөгүш, кыйкырык, терс баа берүү, жазалоо болуп саналат.

Ушундай мугалим балада стресстик кырдаалды жаратат, анткени ал өзүнүн жүрүм-турумун алдын ала айтууга мүмкүнчүлүк бербейт. Мугалимдин талаптарынын дайыма өзгөрүлмөлүүлүгү, анын жүрүм-турумунун маанайга көз карандылыгы, эмоционалдык мабилдүүлүгү баланын башаламандыкка, тигил же бул кырдаалда ага кандай мамиле кылуу керектигин чече албоого алып келет.

Мугалим ошондой эле балдарда стресстик кырдаалды пайда кылган жагдайларды, өзгөчө чоңдордон же теңтуштарынан баш тартуу кырдаалын билиши керек; бала сүйбөгөнү анын күнөөсү, ал жаман деп эсептейт. Бала иш-аракеттердеги оң натыйжалар жана ийгилик аркылуу сүйүү табууга аракет кылат. Бул каалоо акталбаса, анда баланын стресстик абалы күчөйт.

Кийинки психотравматикалык кырдаал - атаандаштык кырдаалы. Бул тарбиясы гиперсоциализация шартында жүргөн балдарда өзгөчө катуу стресстик кырдаалды жаратат. Бул учурда, балдар атаандаштык кырдаалга туш болгондо, биринчи кандай гана болбосун эң жогорку көрсөткүчтөргө жетишүүгө умтулушат.

Дагы бир жагдай - жоопкерчиликти жогорулашы. Стресстик кырдаалдагы бала ага киргенде, анын тынчсыздануусу чоңдордун үмүтүн актабай, четке кагуудан коркот. Эгерде алар күтсө же ошол эле кырдаалды тез-тез кайталаса, бала тынчсызданууну болтурбоо же мүмкүн болушунча азайтуу үчүн жүрүм-турум үлгүсүн иштеп чыгат. Мындай калыптарга сабактардагы жооптордон системалуу түрдө баш тартуу, стресстик абалды пайда кылган иш-чараларга катышуудан баш тартуу, ошондой эле бейтааныш чоңдордун же бала терс мамиле кылгандардын суроолоруна жооп берүүнүн ордуна баланын унчукпоосу кирет [7, 46-б.].

А.М. Прихожандын балдардын стресстик кырдаалы жетишээрлик узак убакыт бою сакталып турган туруктуу инсандык билим экендиги жөнүндөгү тыянагына кошулууга болот. Ал өзүнүн азгыруучу күчүнө жана акыркы компенсациялык жана коргонуу реакцияларында басымдуулук кылган жүрүм-турумдун туруктуу формаларына ээ. Ар кандай татаал психологиялык билим сыяктуу эле, стресстик кырдаал да эмоционалдык үстөмдүк кылууда когнитивдик,

эмоционалдык жана операциялык компоненттерди камтыган татаал түзүлүш менен мүнөздөлөт, себептердин кеңири спектринин туундусу болуп саналат [9, 9-б.].

Стресстик кырдаалдын терс кесепеттери, жалпысынан интеллектуалдык өнүгүүгө таасир этпестен, жогорку деңгээлдеги тынчсыздануу дивергенттик (б.а. чыгармачыл) ой жүгүртүүнүн калыптанышына терс таасирин тийгизиши мүмкүн, ал үчүн жаңы, белгисиз нерседен коркпоо сыяктуу инсандык сапаттар табигый нерсе.

Окуучуларда стресстик кырдаалдын өсүшүнө өбөлгө түзгөн терс факторлордун арасында изилдөөчүлөр төмөнкүлөрдү белгилешет [11, 56-б.]:

1) баланын мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык келбеген жогорулатылган талаптар;

2) педагогикалык иштин стили: авторитардык (коркутуу, жазалоо, оозеки агрессия, окуучунун кадыр-баркын кемсинтүү, катуулук жана догматизм);

3) карама-каршы талаптар (мугалим бүтүн кечээки чечилгенге тыюу салат, тең салмаксыз жана токтоо эмес); үй-бүлө менен мектептин күтүүлөрүнүн ортосунда келишпестик;

4) мугалим өзү стресстик кырдаалдын жогорку деңгээлин көрсөтөт.

Ошого карабастан, кенже мектеп курагындагы балдарда стресстик кырдаал али туруктуу мүнөзгө ээ эмес жана тиешелүү психологиялык-педагогикалык иш-чараларды жүргүзүүдө салыштырмалуу кайтарымдуу. Баланы стресстик кырдаалдан жана коркуудан бошотуу үчүн, баарынан мурда көңүлдү тынчсыздануунун спецификалык симптомдоруна эмес, алардын негизинде түзүлгөн жагдайларга жана шарттарга буруу керек, ошондуктан балада мындай абал көбүнчө белгисиздик сезиминен, анын күчүнөн жогору турган талаптардан, коркутуулардан, катаал жазалардан, туруксуз тартиптен келип чыгат. Ошентип, кенже мектеп курактагы стресстик кырдаалдын себептери генетикалык жана социалдык (үй-бүлө жана коом) факторлорго ээ болушу мүмкүн.

Кенже мектеп курагындагы балдарда стресстик кырдаал туруктуу мүнөзгө ээ эмес жана аны психологиялык-педагогикалык иш-чаралардын жардамы менен жөнгө салууга мүмкүн. Изилдөө көрсөткөндөй, мындай кырдаал көбүнчө баланын мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келбеген талаптардан, педагогикалык иштин авторитардык стилинен, карама-каршы

талаптардан жана мугалимдин өзүнүн стресс деңгээлинин жогорулуугунан келип чыгат.

Стресстик кырдаалдын терс кесепеттери интеллектуалдык өнүгүүгө түздөн-түз таасирин тийгизбегени менен, анын күчөп кетиши чыгармачыл ой жүгүртүүнүн калыптанышына бөгөт коюшу мүмкүн. Айрыкча, жаңы жана белгисиз нерселерден коркуу баланын когнитивдик өнүгүүсүн чектеп, анын окуу процессине болгон ишенимин азайтышы мүмкүн.

Мындай кырдаалдарды алдын алуу жана жөнгө салуу үчүн баланын эмоциялык абалын түшүнүү, аны колдоо жана психологиялык ыңгайлуу шарттарды түзүү маанилүү. Стресстин негизги себептерин жоюу менен гана окуучулардын психикалык ден соолугун сактоого жана алардын окуудагы жетишкендиктерин жогорулатууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондуктан, педагогикалык тажрыйбада баланын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, позитивдүү жана колдоочу чөйрөнү камсыз кылуу негизги милдет болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп. – Москва: «Эксмо», 2013, 512 с.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва; Воронеж: Ин-т практической психологии, 2011, 352 с.
3. Дубровина И.В. Рабочая книга школьного психолога / И.В. Дубровина, М.К. Акимова, Е.М. Борисова и др. – Москва, 2010, 462 с.
4. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков. – СПб., 2010, 480 с.
5. Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб., 2010, 464 с.
6. Новикова Е.В., Кочубей Б.И. Эмоциональная устойчивость школьника / Е.В. Новикова, [Текст]. – Москва, 1998, 80 с.
7. Кравцова М.М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой (Психолог в школе). – Москва: Генезис, 2005, 111 с.
8. Микляева А.В., Румянцева Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция / А.В. Микляева, П.В. [Текст]. - СПб.: Речь, 2004, 248 с.
9. Прихожан А.М. Тревожность детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2012, 304 с.
10. Психическое развитие младших школьников: Экспериментальное психологическое исследование / под. ред. В.В. Давыдова. – Москва, 1990, 160 с.
11. Психология ребёнка. От рождения до 11 лет. Методики и тесты / Под ред. А.А. Реана. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2014, 258 с.
12. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. – Москва, 1995, 529 с.
13. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения. – Москва, 1997, 160 с.
14. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя [Текст]. – Москва, 2003, 288 с.
15. Цукерман Г.А. От умения сотрудничать к умению учить себя // Психологическая наука и образование, 1996, № 2, с. 24-30.
16. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва: Междунар. пед. акад., 2015, 221 с.
17. Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М. Заманбап мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбия иштеринин методдору // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2024, № 3(114), 136-138 бб.
18. Жуматаева, А.С., Назарбекова Б.Ж., Джурсуналиева Н.Дж., Мураталиева П.М. Кенже мектеп окуучуларын элдик педагогика аркылуу адептик жактан тарбиялоо жөнүндө // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(114), 142-148 бб.

Рецензент: д.п.н., профессор Сулайманова Р.Т.